

СЕРЦЕ І РЕЛІГІЯ: ЗНАЧЕННЯ В ДУШЕВНОМУ І ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Мельник О. А.

ВСТУП

Поняття «серця» займає центральне місце в релігії, філософії, містиці та поезії у всіх народів. Одиссей розмірковував та приймав рішення «в милому серці». В Ілліаді нерозумну людину називають людину з «нерзумним серцем». Індуїстські містики поміщали дух людини, її справжнє «Я» в серці, а не в голові. І в Біблії серце зустрічається повсюди. Адже серце є органом усіх почуттів взагалі, і релігійного почуття в особливості. Однак, складність полягає у тім, що серцю приписуються не лише почуття, але й найрізноманітніші прояви діяльності свідомості. Так, перш за все «серце мислить». «Говорить в серці» – означає на біблійській мові – думати¹. Серце є органом волі, воно приймає рішення². З нього виходить любов: серцем або від серця люди люблять Бога і ближніх. В Біблії говориться, що ми маємо будького в своєму серці або у нас з ким-небудь єдине серце³. Накінець, в серці розміщується така інтимна прихована функція свідомості, як *совість* – закон написаний в серцях.

Серцю приписуються найрізноманітніші почуття, що «живуть» в душі: воно бентежиться, лякається, засмучується, сумує, радіє, веселиться, журиться, мучиться, тужить, насолоджується, розслабляється, тремтить. Немов би серцю притаманна свідомість, що вивчається психологією. І насправді, в Біблії поняття «серця» і поняття «душі» іноді замінюють одне одного; так само і поняття «серця» і поняття «духа».

Серце охоплює не лише явища психічного життя, але й фізичні прояви. Апостол Лука зазначає, що всі явища життя походять з нього і повертаються до нього, діють на серце: кожне фізичне підкріплення їжею і питтям – підкріплює серце; кожне обтяження – обтяжує серце⁴. Кожний напад на життя, як зазначено у Виході, є нападом на серце. Ось чому у Притчах говориться: «більше за все оберігай своє серце, бо від

¹ Біблія. Книги священного писання Старого на Нового заповіту. Київ, 2004. 1403 с.

² Там само

³ Там само

⁴ Там само

нього походить життя»⁵. І в цьому нескінченному різноманітті значень, здавалось би, символу «серце» загрожує розмитість, невловимість. Проте це не так: серце на релігійній мові є дещо досить точне, можна сказати, математично точне, як центр кола, з якого можуть виходити безкінечні різні радіуси, або світовий центр, з котрого можуть виходити безкінечно різноманітні промені.

Біблія приписує серцю всі функції свідомості: мислення, вольові рішення, відчуття та сприймання, прояв любові, прояв совісті тощо. Більше того, серце є центром життя взагалі – *фізичного, духовного, душевного*. Воно є центром в усіх смислах. Так у Євангеліє від Матвія говориться про «серце землі», «про серцевину дерева».

Серце є глибоким поняттям, дещо утаємниченим і навіть містичним. Згідно релігійної точки зору серце означає деякий *прихований* центр, *приховану* глибину, недоступну для безпосереднього бачення. У цьому сенсі в Біблії пишеться про «серце моря», про «серце землі», як про те, що криється в їх таємничій глибині. Ще більше про це можна сказати про серце самого Бога. При цьому про серце людини можна сказати як про утаємничений центр особистості. Він, насамперед, недоступний для бачення оточуючих, ми не можемо «проникнути» ззовні в серця людей.

При цьому, гранична глибина людини закрита не лише для інших, вона недосяжна в значній мірі і для неї самої. Не всі люди вміють, а іноді не бажають зрозуміти самих себе, боячись зазернути в безодню свого серця. Глибока мудрість заключена у висловлюванні, яке любив наводити Сократ: «Пізнай самого себе». Проте не всі люди знають самих себе, і не лише в сенсі свого характеру, своїх пристрастей та недоліків: вони не знають своєї істинної самості, свого істинного «Я» – того, що християнство називає безсмертною душею, серцем, серцем душі. Сократ вважав, що людина віддалена від цієї своєї самості повсякденною метушнею, турботами про своє тіло, турботами про задоволення, про речі, про придбання. Христос говорить: яка користь людині, якщо вона придбає весь світ, душу ж свою втратить? Він говорить тут саме про цей таємничий центр особистості, де знаходиться вся її цінність і вся її вічність. Знайти цю свою вічність означає знайти своє істинне «Я», зазирнути в глибину всего серця. І це вдається небагатьом, і, насамперед, переживається як почуття найглибшого здивування, як би нового духовного народження або зцілення від природженої сліпоти. Людина, яка дійсно захоче заглянути в свою власну глибину, неодмінно повинна стати релігійною людиною, вона повинна відчутти, пережити релігійне почуття, почуття благоговіння, містичного трепету по відношенню до самої себе, по відношенню до

⁵ Там само

бездонності свого серця, вона повинна побачити в самій собі *le monde entier, plein d'infini*. Адже релігія є одночасно визнання Божественності Бога і Божественності самої людини. Релігія є знаходження Бога в собі і себе в Бозі, а атеїзм є не лише невір'я в Бога, але й безсумніву, також невір'я в людину, невір'я в саму себе, невір'я в свою абсолютну цінність і в свою абсолютну вічність. Атеїзм вважає, що «Я» – це моє тіло, мої пристрасті, мої бажання, мої рухи і дії в цьому світі, і все це, звісно, минуше та піддається руйнуванню. В цьому немає ніякої моєї істинної самості. Атеїзм є світоспогляданням, яке постійно рухається на периферії, на поверхні, постійно вірить у зовнішнє і заперечує таємничий центр особистості і, в силу цього, заперечує таємничий центр Всесвіту. Для нього не існує ніякого «серця землі», «серця моря», «серця небес». Для атеїзму не існує і серця людини, бо він ніколи не «спускається» в глибину, постійно перебуваючи на поверхні та є банальним світосприйняттям. Арістотель вважав, що початком філософії є здивування. Початком же релігії є почуття таємниці, переживання таємничого, благоговіння перед таємничим.

1. Вчення про серце як шлях до Божественної досконалості

Фундатором вчення про серце в українській науковій думці є Григорій Савович Сковорода. Народився філософ у 1722 році в селі Чернухи Лубенського полку Київської губернії в сім'ї малоземельного козака. Мати майбутнього філософа була донькою Степана Шан-Гірея, потомка знатного кримського татарина, який згідно досліджень був у родинних зв'язках з Шан Шагін Гіресем. По батьківській лінії Григорій Савович Сковорода був пов'язаний з козацьким духовенством.

Після здобуття початкової освіти Г. С. Сковорода у 1738 році стає студентом Києво-Могилянської академії. З 1742 по 1744 рік майбутній філософ жив у Петербурзі, був співаком придворної капели, прославився чудовим басом, майстерною грою на скрипці, флейті, бандурі, цимбалах і сопілці та композиторським талантом, створював музику на власні вірші. Навчання продовжив в Київській академії.

У 1750 році у складі російської місії Сковорода виїжджав за кордон і три роки мандрував Угорщиною, Словаччиною, Польщею, відвідав Братиславу, Відень, Будапешт; бував в університетах, слухав лекції знаменитих професорів, працював у бібліотеках, студіював філософські праці й, володіючи багатьма мовами, дискутував із ученими різних країн.

Повернувся в Україну у 1753 році, викладав поезику в Переяславському колегіумі. Протягом 1754–1759 років жив у селі Коврай на Переяславщині, працюючи домашнім учителем у поміщика Степана Томари. Працював викладачем (спочатку поезики, а згодом

етики) у Харківському колегіумі. Учителюючи в Харкові, латинськими і українськими віршами написав «Байку Езопову» (1760 р.), склав дві вступні лекції-проповіді до курсу етики. З 1769 року Сковорода вів мандрівне життя, не спокушаючись різноманітними посадами й чинами.

Центральне місце у працях Григорія Савовича посідає проблема самопізнання, яка неминуче зводиться у філософа до питання про природу людської істоти. Людина, за міркуваннями Сковороди, є початок і кінець усього, всякої думки і філософствування, – це зовсім не фізична або взагалі емпірична людина, а людина внутрішня, вічна, безсмертна і Божественна. Щоб прийти до розуміння себе як внутрішньої людини, необхідно пройти важкий шлях, сповнений «страждань і борінь», зауважує філософ.

Поринаючи в глибини вчення про серце Сковороди, ми стикаємося з проблемою неможливості його однозначного тлумачення, а відтак і з необхідністю виокремлення кількох аспектів розуміння Сковородою «серця». По-перше, це розуміння серця як глибинної людської сутності, де мислитель робить подвійний наголос – на існуванні сутності та на її відкритості абсолютному буттю. І по-друге, як шлях до Божественної досконалості через преображення в його аксіологічному аспекті.

Серце, за Сковородою, – сутність власне людського, яке є певною нейтральною основою, що потенційно утримує в собі як нове, так і старе серце, не будучи разом із тим ні злим, ні добрим, ні Богом, ні дияволом. Відтак внутрішня сутність людини є певною єдністю протилежностей, зіткнення в одній точці протилежних полюсів, де здійснюється їх взаємоперехід⁶. Відповідно серце потенційно містить у собі всі здатності, як Божественні, так і диявольські⁷.

Серце в осмисленні Сковороди постає у трьох вимірах:

1. Серце як фізичний орган – джерело життєдіяльності плоті (видима натура, не-сущє).
2. Серце – як джерело душевно-духовних станів (невидима натура, сущє).
3. Серце – як глибинна людська сутність, безодня якої відкрита абсолютному.

Відповідно й у сфері серця під «сущим» ми можемо розуміти всю ту невидиму природу, яка підвладна смерті – «старє» серце, зважаючи на сказанє вище. «Буттям» же є те серце, до якого Григорій Савович здійснює прорив крізь сущє, як зазначає мисленик «глубокоє же сердце

⁶ Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 1. Київ: АН УССР Інститут філософії, 1973. 532 с.

⁷ Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 2. Київ: АН УССР Інститут філософії, 1973. 576 с.

и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как...истое существо, и сущая иста, и самая ессенция»⁸.

Звернемо особливу увагу на думку Г. С. Сковороди про те, що народжується людина без Божої Премудрості, але для неї⁹. Тобто людина народжується, щоб утілити в собі Божу премудрість, щоб здійснити її в собі й тим самим бути своєрідним провідником Премудрості Божої на землю. Тож можемо говорити і про призначення людини, сенс її існування на землі. Коротко означимо це як трансформацію зла у добро. По-перше, йдеться про серце як джерело, яке випромінює благість, світло, добро, про що часто зазначається у філософа. У цьому разі людина виступає, по суті, зброєю в Божих руках – провідником істини, світла й добра на землі. Відтак завдання людини – стати придатною для того, щоб Бог міг втілювати через нас Свою волю.

Однак Сковорода не перетворює людину на простий засіб, не здатний на самостійну вольову дію. Він зазначає інший аспект призначення людини: її здатність приймати зло, перетворюючи його на добро: «Пріємли и обращай все во благо. Да будет душа твоя желудком птиц, кои песок, черепашины и камушки обращают себе варением крепкого своего внутреннего жара в питательные свои соки»¹⁰. Тобто, суть лишається тією самою – трансформація зла у добро, але якщо в першому випадку полем діяльності виступав зовнішній світ, то у другому ми переносимось у внутрішній: трансформація відбувається в самому серці. Приймаючи в себе темряву, ми перетворюємо її на світло і, як його джерело, освітлюємо все навкруги. І якщо у першому випадку людина виступає лише пасивним провідником Божої волі, то у другому вона вже є самостійним активним суб'єктом дії, реалізовувачем власної волі, в чому ми можемо побачити черговий прояв активності серця–сутності.

2. Ідея серця як зосередження душевного і духовного життя людини

На відміну від західноєвропейської філософської парадигми, в руслі якої народжувались і розвивались філософські ідеї, в основі котрих був покладений культ *ratio*, в історії української філософії XIX ст. концепт серця продовжує займати одне з ключових значень у наукових пошуках вітчизняних мисленників.

⁸ Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 1. Київ: АН УССР Інститут філософії, 1973. С. 173

⁹ Там само С. 147

¹⁰ Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 2. Київ: АН УССР Інститут філософії, 1973. С.107

Переситившись ідеологією романтизму рубіж XIX – початку XX ст. порушив інтерес до проблеми людини та її свободи, котрий у середовищі частини представників української інтелігенції, відкрито до сприймань спадщини попередників, вплинув на формування плеяди яскравих думок, серед яких вважаємо за необхідне і не без підстав виділити Памфіла Даниловича Юркевича.

На формування концепції серця як принципу пізнання людини в Україні безсумнівний і незаперечний вплив мала робота П. Д. Юркевича, професора Київської духовної академії, а пізніше декана історико-філософського факультету Московського університету, що стала відомою як «Сердце и его значение в духовной жизни человека, за учением Слова Божия»¹¹.

Памфіл Данилович Юркевич народився 16 лютого 1826 року в селі Липляєво Золотонівського повіту Полтавської губернії в сім'ї священика¹². Початкову освіту здобув в сільській церковній школі, що знаходилась при домі батьків, де батько майбутнього філософа викладав у старшому відділенні. Програма навчання цього відділення включала такі предмети, як священна історія, арифметика, географія, російська, грецька та латинські мови, а також спів по нотах. Після закінчення Полтавського духовного училища в 1841 році вступає до Полтавської духовної семінарії, яку закінчує при «відмінних здібностях» та «відмінно-добрих» знаннях з курсу семінарської програми¹³.

У 1847 році Памфіл Данилович вступає до Київської духовної академії, надаючи перевагу філософії і математиці. З курсом філософських наук він знайомиться за лекціями Д. В. Поспехова (психологія, логіка, вступ до філософії, теорія пізнання) і С. С. Гогоцького (історія філософії). Саме останньому П. Д. Юркевич був зобов'язаний своїми успіхами в філософії та глибоким інтересом до її коріння. У червні 1851 року П. Д. Юркевич закінчив курс Київської духовної академії одним із кращих вихованців і його було залишено при академії для заміщення вакантної посади (у зв'язку з переходом С. С. Гогоцького до Київського університету св. Володимира) кафедри філософії. А 18 жовтня 1861 року виходить наказ Міністерства народної освіти про переведення П. Д. Юркевича до Московського

¹¹ Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник; [3-ге вид-во.]. Київ: Редакція журналу «Український світ», Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 756 с.

¹² Рождественський Ю. Т. Психологія в Україні XVII – початку XIX століття (спроба реконструкції та систематизації академічної спадщини) Умань: ПП Жовтий, 2011. 252 с.

¹³ Там само

університету зі збереженням попереднього звання – ординарного професора¹⁴.

За матеріалами, які є в нашому розпорядженні можна свідчити про наступне. По-перше, у якості академічного викладача філософії, першим здійснив спробу проаналізувати і осмислити питання серця як принципу пізнання людини, її потаємного «Я». По-друге, психологічні ідеї Памфіла Даниловича віднайшли своє відображення і подальшу наступність у становленні та розвитку формування основ вітчизняної університетської психології.

Саме в серці Юркевич вбачав життєво важливий орган – тілесно-духовний центр людини, відомий як:

- зберігач і носій всіх сил людини;
- зосередження душевного і духовного життя людини;
- сховище всіх пізнавальних дій душі;
- зосередженням різноманітного багатства душевних почуттів, хвилювань і пристрастей;
- осередням морального життя і вихідним місцем усього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини¹⁵.

Якщо провести цілком доцільну паралель і порівняти бачення цієї проблеми у Юркевича і представників вітчизняної університетської психології, то наслідуваність у підходах викладачів по відношенню до положень Юркевича можна легко віднайти, варто лише звернутись до текстів. В працях викладачів курсу психології в університетах ми знаходимо, що серце є:

- орган для сприймання;
- центром любові;
- прихований центр людини;
- збудник почуттів;
- діяльний рух, енергія;
- сила, котра рухає людину;
- істинна сутність людини;
- центр втілення;
- центр свідомого і несвідомого, душі, тіла і духа, осяжного і неосяжного¹⁶.

І все ж, у наявності вищевказаної наслідуваності допустимо виокремити й інший аспект і новизну в ракурсі осмислення розкритою

¹⁴ Там само

¹⁵ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Видавництво «ОРІЙ», 1992. 230 с.

¹⁶ Мельник О. А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції. Монографія. Київ: Альфа-Реклама, 2020. 656 с.

ним теми. Якщо Юркевич схиляється до того, щоб бачити серце як глибинну основу фізичного і духовного життя людини, то університетська психологія розглядає його від самого початку як центр сутності людини. Серце, як вихідна точка, джерело почуттів та пристрастей може або звеличити людину або звести її нанівець.

3. Серце як прихована сутність глибинного «Я»

В людині поєднуються два початки: душа і тіло. І якщо в минулому вони розумілись як кардинально протилежні сутності людини, то впродовж XIX – початку XX століття цей дуалізм остаточно долається і пізнання людини виходить на дослідний рівень. Але залишаючи при цьому за душею сферу розуму, а за серцем почуттєву сферу людини.

Знання і любов, як світ логосу і тепло любові, існують у нерозривній єдності. Саме в цій нерозривній єдності і формується, згідно психологічних поглядів представників університетської психології спосіб, що дозволяє вирішити існуюче формальне протиріччя, котре історично склалось і було зафіксовано в психологічній і філософській думці в якості протиставлення або ж коливання між спогляданням і творчістю, інтелектуальними і волонтаристськими моментами¹⁷.

Таким чином, розуміння серця ототожнюється в університетській вітчизняній психології з поняттям «внутрішньої людини», мислиться як певна сутність, котра, насамперед розуміється в якості прихованої сутності глибинного «Я» людини, а це означає справжнє «Я». Справжнє «Я», як «дещо в людині», не може бути повністю занурене в небуття. Ця світла точка є в кожній людині, і саме її, як істинне буття, вченні називають рушійною силою, тією силою, що впливає на людину, її потяги, бажання, інтереси, схильності. При цьому визнається, що людина володіє свободою і здатна обирати, підніматися над свавіллям. Але якщо центром свободи мислиться серце і воно мислиться як властивість природи, тоді сама людина, собі тотожна, навряд чи зможе розраховувати на щось інше, крім самої ж свободи, а вона, не дивлячись на те, сама може стати антиномічною, і вона ж може долати антиномію. Всі роздвоєння людини, роздвоєння серця, що складають його протиріччя і трагізм виходять від свободи і долаються свободою¹⁸.

Ще одна лінія думок з приводу антиномії полягає у тім, що людина визнається розумною і вільною. І саме тому, будучи розумною, скоріше веде природу, ніж нею ведеться, внаслідок чого і, бажаючи

¹⁷ Філософський факультет (документи та матеріали) / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 319 с.

¹⁸ Мельник О. А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції. Монографія. Київ: Альфа-Реклама, 2020. 656 с.

чогось, якщо тільки хоче, має владу придушити своє бажання або послідувати за ним. Саме тому, чим нерозумнішою є людина, мало пізнає і не розвивається, тим і несвободнішою вона є.

В емпіричному сенсі серце є центром кровоносної і дихальної системи. Його називають «вузлом тілесного життя людини», а в узагальненому та переносному смислі, серце – центр душевного життя, осередок, зберігач усіх почуттів та емоцій, але при цьому єдиний екзистенційно-енергійний центр людської істоти, фокус (умовно мислимий в місці серця), де сходяться всі його енергії – сили, прагнення, почуття, подумки, всі рухи розуму і душі.

Категорія «енергії» є значимою категорією в університетській психології України XIX – початку XX століття. Енергія – це діяльний рух, і те, що рухається за власним спонуканням, також називають діяльним рухом¹⁹. От і виходить, що енергія – це рух згідно природи, а пристрасть – всупереч природі. Таким чином, в цьому смислі енергія називається пристрастю, коли вона збуджується не згідно природи, або коли збуджує сама від себе, або за іншого. В цьому відношенні слід відмітити, що рухи, котрі виробляє серце, а воно, являє собою екзистенційно-енергійний центр людської сутності, в змозі виробляти рухи двоякого роду: пульсові і стрибкоподібні. І лише пульсові рухи серця, будучи узгодженими з законами природи, є енергія, а той рух, котрий відбувається стрибками, будучи неузгодженим з природою, є пристрасть, а не енергія. Нарешті, рухи страждальної частини душі можуть бути названі пристрастю у тому випадку, коли вони стають дуже сильними, і у своїй силі вони спроможні досягти сфери почуттів²⁰.

Отже, енергія є природним, вродженим рухом всіякої сутності, є природня і перша, що вічно рухає сила розумної душі, тобто її розум, що вічно рухається, природним чином постійно із неї ллється. Не менш важливим аспектом природнього енергійного образу людини є її зібраність, єдність, протилежність чому виступають розсіяність, роздробленість цілого на неузгоджені один з одним і цілим частини. Лише скоординована умом енергійна єдність душевних і розумових енергій здатна призвести до синергії – поєднанню творчих і не творчих енергій, шляхом до досягнення котрою є шлях зведення розуму в серце. Лише такий шлях веде до істинної вищої свободи і гармонійному поєднанню розуму і серця.

Таким чином, принцип кардіоцентризму, як один з принципів при допомозі якого здійснювалось пізнання людини в університетській психології на Україні у XIX – на початку XX століття за працями

¹⁹ Там само

²⁰ Там само

представників означеного напрямку відображав специфіку пізнання людини, яка полягала у встановленні взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних, індивідуальних і суспільно-соціальних аспектів людини, її нескінченної сутності та скінченності проявів, що зберігає і підкреслює її гідність як індивідуальності, не схожості з іншими, розкриваючи місце людини в суспільстві і світі.

4. Серце – основний орган релігійних переживань

Серце є основним органом релігійних переживань. У простоті й доступності цього слова «серце», цього символу, постійно присутнього в розмовній мові присутня його висока релігійна цінність. Людина «без серця» є людиною без любові і без релігії, безрелігійність в кінці кінців визнається як безсердечність. Не вірною є думка, нібито існує якась безрелігійна сердечність у формі гуманності, солідарності. Найбільші злочини були скоєні заради такої гуманності, були виправдані декламаціями про любов до людства. З релігійної точки зору можна сказати, що перш за все у цих людей немає серця, а відповідно вони втратили містичний зв'язок з ближніми і з Богом, вони втратили, звісно, і своє справжнє «Я», забули про нього, і не підозрюють про його існування.

Лише тільки в глибині цього «Я», в глибині серця, уможлиблюється справжнє реальне з'єднання з Божеством, стає можливим справжній релігійний досвід, без котрого немає релігії і немає істинної етики. В текстах Євангелії стверджується, що серце є органом для сприйняття Божественного Слова і Дару Духа Святого. Тут розкривається сенс виразу «образ і подоба Божа», тут людина відчуває свою Божественність, тут одна глибина відображає іншу. Поки людина не зустрінеться з цією глибиною у власному естві, вона не розуміє, що означає глибина Божества. Людині потрібно бути самій глибокою щоб відчути таємничу глибину.

Саме тому серце є символом релігії. В ньому виражається сокровенний центр особистості. Серце є дещо більш незрозумілим, непроникним, таємничим, прихованим, ніж душа, ніж свідомість, ніж дух. Серце не підвладно безпосередньому емпіричному спостереженню іншими людьми. В Біблії зазначено, що серце також незбагненне, як сам Бог, і зрозуміти його до кінця може тільки Бог. Пророк Ієремія говорить, що серце людини є глибоким і проникнути в серце людини, випробувати його може лише Бог²¹.

В Біблії постійно повторюється ця думка про те, що лише Богу доступно проникати в серця:

²¹ Біблія. Книги священного писання Старого на Нового заповіту. Київ, 2004. 1403 с.

– «Нехай зникне злоба нечестивих, праведника ж ти підтримай, ти, що вивідуєш серця й утроби, Боже справедливий. Щит мій у Бозі, що спасає правих серцем;»²²;

– «і ти, Соломоне, сину мій, знай Бога батька твого і служи Йому від усього серця і від усієї душі, тому що Господь випробовує всі серця і знає всі рухи думок. Якщо будеш шукати Його, то знайдеш Його, а якщо залишиш Його, Він залишить тебе назавжди»²³.

Вияткове значення надається серцю людини, і лише Богу відомі його таємниці, стверджується в текстах Біблії. Людина повинна відчувати трепет благоговіння перед цією таємничою глибиною у своєму серці і в серці своїх ближніх. Тут покладена справжня краса, істина і вічна цінність людини. У Святого Апостола Петра є слова, присвячені «утаємненому серцю людини». І тут розповідається перш за все про людську красу, про жіночу красу і несвідомому прагненні прикрашати себе: «Нехай ваша окраса буде не зовнішня – заплітання волосся, накладання золотих обручок чи прибирання в шати, але в середині людського серця, в нетлінності душі, лагідної та мовчазної: це багатоцінне перед Богом»²⁴. Серце є таємним центром людини в ньому прихована нетлінна краса духу, справжня краса. І цей нетлінний духовний центр є абсолютною цінністю, він дорогоцінний перед Богом.

В християнстві містичне з'єднання з Богом і з ближнім здійснюється через посередництво серця. Серце є органом, що встановлює цей особливий інтимний зв'язок з Богом і з ближнім, котрий називається *християнською любов'ю*. Вона відрізняється від будь-якої іншої любові своєю містичною глибиною, відрізняється тим, що вона є зв'язок глибини з глибиною, міст, перекинтий від однієї безодні серця до іншої.

У Євангелії достатньо чітко виражено, що серце є органом релігії, за допомоги котрого ми споглядаємо Божество: «Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога»²⁵. І Христа не можливо сприйняти інакше, як через посередництво серця: «Вірою вселяється Христос в серця наші»²⁶. В наші дні багато людей, не виховані на релігійних поняттях, оглядаючись навколо себе, бачать, що щиро віруючі в Бога виявилися психічно більш стійкими у складні часи. У тривожні часи змін, невизначеності атеїстична свідомість людини позбавлена глибинної душевної опори. Цей дефіцит породжує відчуття втраченості. Звернувши свої погляди у бік віри, багато людей почали здогадуватись,

²² Там само, С. 576-577

²³ Там само, С. 433

²⁴ Там само, С. 1266

²⁵ Там само, С. 1085

²⁶ Там само, С. 1329

що релігія передбачає не лише захист і пояснення ідеї особистої відповідальності, але й містить програму перебудови людської долі. Вона показує, що сама людина в тій або іншій мірі відповідає за минуле, результати котрого позначаються на теперішнє. Так і на майбутнє, в якому людина сама підготовлює рішення своєї участі. Кім того, віра задовольняє потребу багатьох мати не лише особливу систему мислення, але й об'єкт поклоніння, котрий надає сенс існуванню. А коли людина впевнена, що її життя має сенс, вона знаходить в собі сили і може піднятися над несприятливими умовами і обставинами. Тоді вона здатна усвідомити, що їй потрібно не лише зняття напруги будь-якою ціною, наприклад, завдяки проявам адиктивної поведінки, і не просто досягнення душевної рівноваги, а спрямованість до духовного розвитку за рахунок безперервного руху до мети, що складає для неї сенс життя.

Досвід показує, що одного разу набутий сенс життя може змінюватись, але, з'явившись, він вже не зникає. Однак досягти цього замкнувшись всередині своїх проблем, утримуючи центр уваги лише на власній психіці, неможливо. Життєвий сенс знаходять у зовнішньому світі, рухаючись трьома шляхами: здійснюючи визначені вчинки, переживаючи любов як відчуття єдності з іншими людьми і, або відчувати страждання. І вкрай важливо зазначити, що в межах з кожної зі світових релігій знаходять рішення всі з перерахованих вище питань.

Деградація гуманності все більше перетворює окрему людину у предмет споживання. Наше уявлення про унікальність людського життя, його сенс, цінності й неосязності піддається поступовому, непомітному, але невідворотному розкладанню. Суттєво, що цей процес розвивається на фоні зростання індивідуалізму, що згубно позначається на людській природі. В результаті посилюються скептицизм і песимізм, виникає самозаперечення. Не маючи опори за межами свого життя, людина шукає підтримку сповідуючих цінностей лише в самій собі, відштовхуючись при цьому від уявлення про їх випадковий характер. Це прямий шлях до всепоглинаючого розчарування у всіх формах, що підтримується перенесенням інтересів з зовнішньої сторони життя на внутрішню.

Розчарування на пороговому рівні призводить до пробудження мрії щодо втрати цілісності духовного буття. Тим паче, що навіть зовнішньо благополучне життя не виключає невиліковних страждань людини. Насичення всім необхідним може виступати в якості одного з джерел щастя, котре не можна не недооцінювати. Однак внутрішній світ людини висуває свої вимоги, котрі не можливо задовольнити жодними зовнішніми благами. І чим менш усвідомлюється цей внутрішній голос, який доноситься крізь шум гонитви за матеріальними задоволеннями,

тим чіткіше він виступає як джерело незрозумілих нещастя, в умовах життя, що дозволяють надіятися немов би на дещо зовсім інше.

Навіть на вершині своїх матеріальних досягнень людина не захищена від важкого переживання – відчуження від самої себе. Для неї стає все зрозуміліше, що розкіш призводить до хвороби, що отримала назву смертельно стрімкого споживання. Виявилось, чим більшою кількістю матеріальних ресурсів володіє людина, тим більше вона боїться бідності. Крім того, їй все частіше турбує думка, що життя зникає крізь пальці, як пісок. Людина починає розуміти, що знаходячись серед розкоші, вона, тим не менш, не знає радості. Тоді перед нею може постати завдання щодо зміни свого життя для набуття не лише душевного здоров'я і благополуччя, але й вищої мети. На думку В. Франкла саме в цьому сенсі проблему людини можна сформулювати як недосяжність повного народження, тому що жити означає народжуватись кожну хвилину²⁷. Тут можна зазначити, що клітинна система людини розвиваючись, знаходиться в стані постійного народження. Психологічно ж для більшості людей розвиток в деякий момент зупиняється і людина продовжує жити фізіологічно, в той час, як її духовний розвиток зупинився. Для таких людей трагедія полягає у тім, що вони вмирають ще до того, як народяться повністю.

Опинившись у достатньо складному положенні людина виявляє, що наука не допомагає знайти відповідь на питання про своє існування, відповідь, яка б не суперечила досягненням сучасного світу: його раціональності, реалізму, незалежності. Із цього положення, принаймні, є два виходи. Один полягає у тім, щоб подолати ізольованість і віднайти сенс, повернувшись до стану єдності, котрий характерний для «досвідомого» життя людини – не слід розмірковувати, краще просто пливати за течією. Інший вихід передбачає «повне народження», заглиблення свідомості, розвиток розуму, здібності любити до такої міри, щоб вийти за рамки власних егоїстичних проблем і досягти нової гармонії, нової єдності зі світом. Із вищезазначеного стає зрозуміло, що негативні явища, які спостерігаються зараз пояснюються не тим, що людина не задовольняє свої потреби, а тим, що самі ці потреби перестають задовольняти людину.

Поступово людина усвідомлює важливість перетворення тих поглядів і цінностей життя, котрими вона живе і керується. На цьому шляху для неї і вимальовуються причини необхідності релігійної віри. Людина сподівається, що вона допоможе їй відновити глибинну рівновагу з процесами, що відбуваються у світі. Однак для успішного

²⁷ Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Видавництво книг «Книжковий клуб Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 160 с.

просування по новому шляху необхідний радикальний перегляд поглядів і переорієнтація соціальних цінностей, зміна довготривалих пріоритетів, що спрямовані на збереження зростаючої якості життя і не лише для тих хто живе сьогодні, але й для майбутніх поколінь.

Найбільш важливими поглядами окремо взятої людини є ті, котрі знаходяться на вершині ієрархічної структури її системи цінностей – релігійно-філософські уявлення вищого порядку, – ті, заради яких вона живе і за які може померти. А зовсім не ті, що піднімають на поверхню механізми реальних процесів, що відбуваються у світобудові, або стосуються повсякденних турбот і добуванню основних засобів існування. Головні ціннісні пріоритети стосуються мети і сенсу її життя та віри в Бога. Ставши соціальними нормами, подібні уявлення визначають культурний сенс, розуміння моралі, сутність соціальної справедливості. Тоді сила домінуючого світогляду, вважає Е. Фромм, пов'язана з ним система переконань, що визначає образ мислення людей, їх цінності, скеровують хід історії²⁸.

Бог є тим вогнем, який зігріває серця людей напротязі їхньої життєвої історії. Господь шукає серце, переповнене любов'ю до Бога і ближнього. Серце, як орган релігійного сприйняття відрізняється від душі, розуму, духа і свідомості взагалі. Воно глибше і за релігійними переконаннями займає центральне положення, ніж психологічний центр свідомості. Серце є центром не лише свідомості, але й несвідомого, не лише душі, але й духу, не лише тіла, не лише того, що людина здатна осягнути, але й неосяжного. Одним словом, серце є абсолютним центром.

Характерна особливість християнства полягає в тім, що для нього ум, розум, інтелект не є остаточним фундаментом життя. Містичне з'єднання з Божеством, пізнання Божих таємниць, в котрих приховані скарби премудрості і бачення (софії і гнозиса), можливе, згідно Апостола Павла, лише через посередництво «сердець, поєднаних у любові». В цьому Апостол вбачає сенс свого подвигу, кінцеву мету своєї проповіді: «Щоб потішити серця їхні, в любові з'єднані, збагатити повним розумінням для досконалого пізнання Божої тайни – Христа, в якому сховані всі скарби мудрості і знання»²⁹.

Таким чином, «скарби премудрості і бачення» осягаються не гнозисом холодного розуму, а розумом, який міститься у серці, сердечним центром, що доторкається до містерії Бога-Отця. І це містичне осягнення досягається не індивідуально, не в гордій ізоляції

²⁸ Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Видавництво книг «Книжковий клуб Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.

²⁹ Біблія. Книги священного писання Старого на Нового заповіту. Київ, 2004. С. 1337

філософського розуму, а соборно, серцями поєднаними в любові, поєднаними задля осягнення таємниць, для шукання скарбів премудрості, поєднаними Еросом Софії.

Вирішальним доказом на користь символу серця можна зазначити: серце є центром любові, а любов є вираженням найглибшої сутності особистості. Людина любить не розумом і пізнанням, а серцем. І навіть цей розум і пізнання людина любить серцем. Людина повинна всім серцем віддаватись тому, в чому має бажання досягти задуманого. Цінності, скарби духу, сприймаються серцем: «де скарб ваш, там і серце ваше». Особистість, зрештою, визначається тим, що вона любить і що ненавидить. І від того любов визнається релігією найглибшим центром особистості.

Те, що любов є справжньою сутністю особистості, що без любові особистість не живе, а помирає – це є основною думкою християнства. Людина «без серця» – є людиною напівживою. Втрата культури серця у сучасному світі є втрата життєвої сили, людське існування перетворюється в постійне вмирання, засихання, у якийсь склероз серця, котрим продовжує вражатися сучасна цивілізація. Тому її життя так схоже на смерть, а її веселощі схожі на нудьгу. Вона сповнена почуттям безвиході і суму. Почуття спустошення, почуття нікчемності й обмеженості походить від того, що вичерпалася центральна сила особистості, спустошилась її серцевина і тоді не допоможе жодний тимчасовий соціальний, технічний та науковий розквіт. Адже згідно слів Апостола Павла, «якщо я не маю любові, то я ніщо»³⁰. Отже, це нагадування про втрату особистості, про втрату серця, про «ніщо», є найпотужнішим, що може сказати Євангеліє сучасному людству.

ВИСНОВКИ

Серце є точкою з'єднання з Богом. Проте воно не є виключно органом Святого Духу, а може зробитись органом сатани: диявол поклав у серце Іуди зрадити Христа. Сам Христос говорив, що зло походить зсередини, з серця людського, звідти беруть свій початок злі помисли, перелобства, вбивства, крадіжки, злоба, підступність, непотребства, заздрість, богохульство, гордість, безумство. Таким чином, все зло, до вищої межі гордості і богохульства, має своїм джерелом внутрішню людину, серце.

Серце при з'єднанні з Богом є джерелом життя і світла, а в разі відсутності воно «каменіє», «озлоблюється». Воно є джерелом любові, але воно є і джерелом ненависті. Воно є органом віри й органом невір'я. Серце не є абсолютно чистим, негрішним, воно буває «затмареним»,

³⁰Там само, С. 1306

«нерозкаяним». Навіть при розмові корінь серця зберігає антиномічність: означає сердечність і від нього походить слово сердитись, діяти в «серцях».

Самість серця є джерелом гріха – так стверджує антитезис. Тому тут слід відкинути і те пояснення можливості гріха, котре походить з протилежної точки зору, із тезису: джерелом гріха є плоть, тіло, матерія. Але це не так, адже сама людина є джерелом гріха, вона сама відповідальна за супротив плоті, за викривлення тіла, за його неодоухотвореність і неперетвореність. Апостол Павло виражає цю фундаментальну антиномію так: «Бо, що роблю, не розумію: я бо чиню не те, що хочу, але що ненавиджу, те роблю. Коли ж роблю те, чого не хочу, то я згоджуюсь із законом, що він добрий. Тепер же то не я те чиню, а гріх, що живе в мені. Знаю бо, що не живе в мені, тобто в моїм тілі, добро: бажання бо добро творити є в мені, а добро виконати, то – ні; бо не роблю добра, що його хочу, але чиню зло, якого не хочу. Коли ж я роблю те, чого не хочу, то тоді вже не я його виконую, але гріх, що живе в мені. Отож знаходжу (такий) закон, що, коли я хочу робити добро, зло мені накидається; мені бо милий, за внутрішньою людиною, закон Божий, але я бачу інший закон у моїх членах, який воює проти закону мого ума і підневолює мене законові гріха, що в моїх членах. Нещаслива я людина! Хто мене визволить від тіла тієї смерті? Дяка хай буде Богові через Ісуса Христа, Господа нашого! Отже, то я сам служу умом законові Божому, а тілом – законові гріха»³¹.

При цьому не слід дивуватись антиномічності серця, антиномічності глибинного «Я». Людина підходить тут до деякої межі, де зустрічається безмежне з усіма парадоксами нескінченності.

Помилково буде очікувати вирішення цієї антиномії як математичної проблеми, вирішити, як вирішуються парадокси нескінченного. В межах релігії таких рішень не існує. Це не є сфера очевидності, сфера предметності. В даному випадку необхідно визнати неможливість вирішення, хоча б і існувало містичне передчуття вирішення. Але, якщо б граничну, містичну проблему не можна тут і тепер вирішити жодною діалектикою, то все ж її можна описати, поглибити, споглядати. Адже за релігійними уявленнями, утаємничена мудрість передчується за стіною трагічного протиріччя.

Отже, поняття «серце» виступає, як основа цілісності людини у вітчизняній філософії, психології та релігії. При цьому «серце» є зосередженням чуттєво-емоційних схильностей, діяльно-вольових здібностей та морально-етичних цінностей, які визначають зовні виражені властивості людини, але не її приховану сутність. Звернення

³¹ Там само, С. 1286

до серця і перетворення його від образу до принципу психологічних побудов обумовлено значенням серця в різних галузях як філософського так і психологічного знання, як такого, що долає односторонність раціоналізму.

Для людини вкрай важливо є робота щодо збагачення внутрішнього світу. Людині потрібно бути глибокою щоб відчутти таємничу глибину. Адже саме тому серце є символом релігії. В ньому виражається сокровенний центр особистості. Серце є дещо більш незрозумілим, непроникним, таємничим, прихованим, ніж душа, ніж свідомість, ніж дух. Серце не підвладно безпосередньому емпіричному спостереженню іншими людьми. Для його пізнання висуваються умови вершинного порядку.

АНОТАЦІЯ

В матеріалі представлені результати розвідки щодо проблематики серця в релігійному, філософському та психологічному значенні. Розглянуто розуміння поняття «серця» в текстах Біблії. З'ясовано, що Біблія приписує серцю всі функції свідомості: мислення, волевільні рішення, відчуття та сприймання, прояв любові, прояв совісті тощо. Більше того, серце є центром життя взагалі – фізичного, духовного, душевного. Воно є центром в усіх смислах, зокрема, є таємним центром людини, в ньому прихована нетлінна краса. Доводиться, що серце є сутністю власне людського, є органом релігії, за допомоги котрого ми споглядаємо і пізнаємо Бога. Серце визначається як: джерело життєдіяльності плоті, як джерело душевно-духовних станів, як глибинна людська сутність, безодня якої відкрита абсолютному, зберігач і носій всіх сил людини, сховище всіх пізнавальних дій душі, є зосередженням різноманітного багатства душевних почуттів, хвилювань і пристрастей та осереддя морального життя і вихідним місцем усього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія. Книги священного писання Старого на Нового заповіту. Київ, 2004. 1403 с.
2. Історія філософії: Підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2002. 774 с.
3. Мельник О. А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції. Монографія. Київ: Альфа–Реклама, 2020. 656 с.

4. Рождественський Ю. Т. Психологія в Україні XVII – початку XIX століття (спроба реконструкції та систематизації академічної спадщини) Умань: ПП Жовтий, 2011. 252 с.
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 1. Київ: АН УССР Інститут філософії, 1973. 532 с.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 2. Київ: АН УССР Інститут філософії, 1973. 576 с.
7. Філософський факультет (документи та матеріали) / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 319 с.
8. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Видавництво книг «Книжковий клуб Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 160 с.
9. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Видавництво книг «Книжковий клуб Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Видавництво «ОРІЙ», 1992. 230 с.
11. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник; [3-тє вид-во.]. Київ: Редакція журналу «Український світ», Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 756 с.

Information about the author:

Melnyk Oksana Andriivna,

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Associate Professor at the Department of General Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine